

В. Л. Осецький, доктор економічних наук,
професор кафедри економічної теорії макро-
і мікроекономіки Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Досліджено специфічну форму капіталу – інтелектуальний капітал. Розкрито сутність і зміст поняття інтелектуального капіталу як нового явища, притаманного інноваційній економіці. Визначено соціальні інновації як провідну тенденцію розвитку інноваційної економіки, особливості інституціоналізації інтелектуального капіталу.

Ключові слова: інституціоналізації; інститут; капітал; інтелектуальний капітал; людський капітал; соціальні інновації; інноваційна економіка.

The paper investigates the specific form of capital – intellectual capital. The research considers the essence and content of the concept of intellectual capital as a new phenomenon inherent in the innovation economy. The research shows the social innovation defining as a key trend in the development of innovative economy, especially the institutionalization of intellectual capital.

Key words: institutionalization; institute; capital; intellectual capital; human capital; social capital; social innovation; innovative economy.

Постановка проблеми. Інноваційна економічна теорія є найбільш затребуваною економічною доктриною сучасності для більшості країн світу, включаючи Україну. Нині вона перебуває в стадії формування та активного розвитку.

Практична необхідність інноваційної теорії пов'язана з актуалізацією в країнах світу потреби в побудові інноваційної економіки, реалізації державної політики щодо формування національних інноваційних систем. Крім того, загальносвітовий процес – зростання конкуренції національних інноваційних систем за ресурси свого розвитку, насамперед інтелектуальний капітал як домінуючий фактор виробництва.

Для України необхідність формування та розвитку інтелектуального капіталу не потребує особливої аргументації, оскільки нагальна потреба (а не проблема вибору) – інтелектуально-інноваційний тип розвитку, який, власне, і здатний забезпечити конкурентоспроможність національної економіки.

Процеси інституціоналізації інтелектуального капіталу за змістом не ідентичні процесам тотальної інтелектуалізації інноваційної діяльності, підґрунтям якої є ідеологія переходу до інноваційної економіки. У цьому аспекті проблеми інституціоналізації інноваційної економіки мають сприйматися не тільки та й не стільки як проблеми становлення ринку інтелектуального капіталу і регулювання цього процесу державою, а ширше – з позиції постіндустріальних перспектив національної інноваційної системи. Зрозуміло, що розвиток інтелектуального капіталу може відбуватися лише за умови формування нової моделі економіки, яку ми називаємо інноваційною економікою, що ґрунтується на знаннях. Розвиток – знання – людина – економіка – така суть нового глобального феномена, який визначатиме прогрес суспільства і людини у ХХІ ст. Їх поєднання зумовлюють як поточний рівень інтелектуального капіталу, так і можливості його подальшого розвитку.

© В. Л. Осецький, 2014

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню інституційного змісту інноваційної економіки і розробці проблем, пов'язаних із сутністю інтелектуального капіталу, присвячено дослідження багатьох зарубіжних науковців. Серед них слід відзначити таких, як Д. Белл, Г. Беккер, Дж. Герберт, Л. Едвінссон, В. Іноземцев, М. Кастельс, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Дж. Ходжсон та ін.

Цілісному дослідженню проблем інтелектуального капіталу, обґрунтуванню інтелектуально-інноваційних моделей розвитку, науковому вивченню специфіки інституційних змін присвячено праці вітчизняних науковців: Г. Андрошука, Ю. Бажала, В. Базилевича, А. Гальчинського, В. Гейця, А. Гриценка, Ю. Зайцева, І. Малога, В. Савчука, Л. Федулової, А. Чухна та ін. Проте інтелектуальному капіталу, роль якого останнім часом зростає, в економічній літературі приділено недостатню увагу.

Мета статті – дослідження сутності категорії “інтелектуальний капітал” та аналіз основних інституційних складових інноваційної економіки України.

Результати дослідження. Інтелектуальний капітал являє собою відносно нову економічну категорію, яка не має чітких контурів і недостатньо вивчена, тому і єдиного погляду на її визначення не сформувалося. Аналіз наявних підходів до дослідження інтелектуального капіталу показує, що більшість авторів публікацій помилково розглядають його як самостійну економічну категорію, не бачачи відмінностей, або, навпаки, єдності між ним і людським капіталом взагалі. Через що багато досліджень присвячено в основному накопиченню інтелектуального капіталу за рахунок підвищення рівня освіти, досвіду, навичок і вміння.

Зазвичай прихильники такого напрямку підкреслюють, що бути інтелектуально розвиненою особистістю не завжди означає бути корисним суспільству з економічного погляду. Для економіки головним є реальний прояв інтелектуальних здібностей кожного суб'єкта, що виражається в конкретних морально виправданих матеріальних чи духовних перетвореннях, які вносяться в матеріальні та інтелектуальні економічні продукти діяльності людини в обсягах, потрібних для задоволення особистих і суспільних потреб.

Упровадження в науковий ужиток поняття “інтелектуальний капітал” стало відображенням принципово нового підходу до аналізу ринкових відносин, конкурентних переваг і лідерства підприємств, що ґрунтується на ефективному використанні унікальних за природою нематеріальних чинників, здатних привести в дію механізми інноваційного розвитку.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. відомий західний дослідник К.-Е. Свейбі, який ототожнював інтелектуальний капітал з нематеріальними активами фірми, виокремив у їх структурі такі складові: індивідуальну компетентність (уміння, досвід, освіту, соціальні навички та моральні цінності персоналу); внутрішню структуру організації (цілі, завдання, моделі, технології, структуру, внутрішні мережі, неформальні організації, культуру).

На думку відомого американського дослідника Т. Стюарта, інтелектуальний капітал існує у двох якостях: як “напівпостійна сукупність знань, що виростає навколо певного завдання, людини чи організації” (навички і зв'язки керівництва, знання про технологію виробництва, уявлення про потреби споживання тощо); як “інструменти, за допомогою котрих можна збільшити сукупність знань” [1, 112].

Інтелектуальний капітал – складне системне утворення, яке можна структурувати за різними критеріями. Це багатоаспектне поняття, яке об'єднує об'єкти інтелектуальної власності, знання, вміння і навички працівників, різноманітні системи, мережі, процедури, котрі з включенням до господарського обігу приносять дохід. Водночас складові інтелектуального капіталу неоднорідні. Одні з них – це породження людського інтелекту, інші створюють специфічні умови його застосування з метою підвищення конкурентоспроможності компанії. Також необхідно зазначити, що інтелектуальний капітал не існує поза контекстом, стратегією розвитку організації, оскільки найважливішою конкурентною перевагою постіндустріального бізнесу є здатність інновацій до вміння пристосовуватись до умов, що швидко змінюються [2, 433].

Для нашої країни, перед якою стоять завдання модернізації економіки і якнайшвидшого розвитку її інноваційної складової, питання про необхідність наявності й розвитку інтелектуального капіталу, здатного реалізовувати дані цілі, найбільш актуальне.

Формування наукових уявлень про сутність інтелектуального капіталу започатковано вченням про людський капітал. Тому багато концептуальних положень для обох теорій спільні. Враховуючи висловлені міркування, слід розуміти, що інтелектуальний капітал у його кількісній оцінці не може розглядатись як самостійна економічна категорія, оскільки він є елементом структури людського капіталу. Зауважимо, що інтелектуальний капітал у складі людського капіталу відіграє найактивнішу роль, яка визначає успішність праці та виробництва індивідуума, а відповідно, рівень ефективності індивідуальної або корпоративної діяльності персоналу підприємств.

Узагальнення наукових підходів (рис. 1), що передували появі теорії людського капіталу, розвивалися комплементарно, доповнюючи і збагачуючи один одного, а також виникли одночасно з нею, але формувались паралельно і незалежно, показує багатовекторність економічних досліджень, пов'язаних з людиною. Сучасне уявлення про зміст теорії людського капіталу відображає передусім ідеї класичної політичної економії А. Сміта, марксистське вчення з проблем трансформації робочої сили, неокласичну методологію, положення інституціональної теорії.

Елемент продуктивного капіталу			
Індивідуалістична раціональна поведінка	Класична політекономія	Марксистська політекономія	Соціально детермінована поведінка
	Неокласика	Інституціоналізм	

Рис. 1. Методологічні підходи до визнання людського капіталу

Наукові пошуки в рамках теорії людського капіталу не завершено [3, 9]. У період 70–80-х рр. ХХ ст., коли під впливом науково-технічного прогресу уряди розвинених держав почали активно проводити структурні зміни у своїх економіках, з'явилося нове поняття “людський капітал”, котрий як і будь-яке економічне явище повинен мати кількісну визначеність, що еквівалентна рівню витрат, визначена за трьома етапами формування людського капіталу: довиробничий, відтворювальний та інноваційний. Останній є визначальним в оцінці рівня інтелектуального капіталу.

Уперше цей термін використано в кінці 50-х рр. ХХ ст. американським економістом Джейкобом Мінсером. Однак найвідоміший розвиток концепції – заслуга нобелівських лауреатів Теодора Шульца і Гаррі Беккера. Шульц, будучи економістом, що спеціалізується на сільському господарстві, розглядав людський капітал як засіб, котрий демонструє переваги від інвестицій в освіту для зростання випуску сільськогосподарської продукції, а в подальшому для збільшення продуктивності в цілому і добробуту нації. За Шульцом, спостерігався “спад у тому, що стосується значення сільськогосподарських земель, і зростання в тому, що стосується людського капіталу – навичок і знань” [4, 642]. Він також показав, що віддача від людського капіталу в економіці США була більше, ніж від фізичного.

Термін “людський капітал” підхопив Беккер, який стверджував, що “люди не можуть бути відокремлені від фінансових і матеріальних цінностей так, як вони можуть бути відокремлені від фінансових і матеріальних засобів” [5, 27]. Основоположна праця Беккера “Людський капітал” заклала основу предметного розвитку цієї сфери знання, причому значення її стає все важливішим з плином часу. На думку Беккера, “витрати на освіту, тренінги, медичне обслуговування тощо можуть розглядатись як внесок у людський капітал”, що надалі може бути використано для значного посилення економічного розвитку нації та добробуту індивідумів [5, 18]. У його теорії витрати на людський капітал – це свого роду капітальне вкладення, що дозволяє індивідууму, фірмі, суспільству досягати певних економічних результатів, отримувати вищі прибутки і т. д. Ці витрати мають назву “інвестиції в людський капітал”. Отже, у найзагальнішому вигляді теорію людського капіталу можна визначити так: вона досліджує взаємозв'язок між інвестиціями в людський фактор і доходами, які одержують у результаті цих інвестицій.

Для Беккера характерний розширювальний підхід до формування людського капіталу, який передбачає, крім витрат на освіту, підготовку і перепідготовку кадрів, включати всі витрати на відтворення робочої сили та накопичення і передачу знань. Саме тому він включав в інвестиції в людський капітал фінансування охорони здоров'я, міграції та пошуку інформації.

Основний висновок авторів полягав у тому, що великі витрати на освіту, медичне обслуговування, соціальні програми, спрямовані на розвиток людського капіталу, рівноцінні інвестиціям на створення і придбання нових машин, обладнання та технологій, забезпечуючи в майбутньому такі ж, якщо не більші, прибутки як приватному бізнесу, так і всьому суспільству.

Результатом випереджального зростання інвестицій у людський капітал порівняно з обсягами інвестицій у фізичний капітал за останні півстоліття стало те, що основна частина світового людського капіталу нині зосереджена в економічно розвинених країнах світу. Зауважимо, що інноваційна економіка в цих країнах створювалася і розвивалася паралельно зі зростанням якості життя і вартості накопиченого людського капіталу, але це ще раз підтверджує, що людський капітал є головним чинником її розвитку.

У 1980-ті рр. людський капітал поряд з технологічними змінами та інноваціями включено в теорію економічного зростання. Нині в національному багатстві людський капітал у розвинених країнах становить від 70 до 80 %. В Україні поки менше 40 %.

В умовах розвитку високотехнологічного виробництва та інноваційної економіки суттєво зростає значення творчої особистості та висококваліфікованої праці. При цьому змінюються й ускладнюються зв'язки між підготовкою кадрів і виробництвом у широкому сенсі. Саме виявлення механізмів цих зв'язків і оцінка ролі людського капіталу в умовах інноваційного розвитку привели до створення нових моделей економічного зростання, які досліджують його внутрішні джерела (моделі ендогенного зростання).

У моделях ендогенного економічного зростання розглядається можливість генерування внутрішніх резервів технічного прогресу в масштабах економічної системи країни в результаті акумулювання людського капіталу. П. Ромер вважає, що “дійсно важливе для економічного зростання створення економіки з не великою кількістю людей, а з великою кількістю людського капіталу” [6, 98].

Розвиток нових знань пов'язаний також зі зниженням результативності виробництва. Тобто коли внесок в основний капітал поєднується у виробництві з внесками у змінний капітал і працю, що використовує відомі технології, кожна додаткова одиниця цих внесків дає все менше і менше додаткової віддачі, однак інвестиції в знання ведуть до збільшення прибутку в результаті виробництва нових продуктів. Іншими словами, завдяки ефекту переливу

попиту (spillover effects), або “ефекту зовнішніх факторів” за моделлю ендегенного зростання П. Ромера, запас знань (інтелектуальний капітал) та людський капітал визначають темпи зростання, і послідовне вкладення в них можуть підтримувати довготривалі темпи зростання як конкретної компанії, так і інноваційної економіки в цілому.

Розвиток інноваційної економіки через накопичення людського капіталу став ще більш актуальним. Це розширило підходи до визначення людського капіталу, згідно з якими в його формуванні задіяні сім фондів: освіти; підготовки та перепідготовки кадрів на виробництві; науки, в тому числі витрати на дослідження і розробки; інноваційний фонд, включаючи витрати на охорону здоров'я, екологію і фізичну культуру; мобільності та, на решті, культури [7, 20].

Таким чином, фонд – це форма існування людського капіталу, формування його запасу. Фонди завжди існують потенційно, незалежно від того, використовуються вони в даний момент чи ні. При цьому всі елементи людського капіталу взаємопов'язані та відчують вплив один на одного. У цьому проявляється мультиплікаційний ефект формування будь-якого з перерахованих фондів.

Нині розвиток і потреби інноваційної економіки зумовили особливості формування людського капіталу. У ширшому розумінні цього поняття найбільш критичною стала роль наукового і технічного персоналу. Тобто саме тієї частини людського капіталу, яка безпосередньо пов'язана з інноваційною діяльністю: проведенням НДДКР, технологічними інноваціями, створенням інтелектуального капіталу. Саме термін “людські ресурси в науці і технологіях” визнано у світі як основний показник в оцінці сьогодення і майбутнього інноваційної економіки конкретної країни.

Для української економічної думки актуальними постають методологічні проблеми, пов'язані зі складністю вироблення адекватної концепції та стратегії посилення ролі людини й інтелектуального капіталу в розвитку інноваційної економіки. Інтелектуальний капітал сприяє підвищенню активності ефективності інноваційної економіки. Як зазначає І. Діскін, “...це джерело економічного зростання, що виникає за рахунок формування специфічного локального інституційного середовища” [8, 85]. Дж. Коулмен писав про ресурсний характер відносин інтелектуального капіталу: вони полегшують дії індивідуумів за рахунок формування взаємної довіри, визначення взаємних обов'язків і очікувань, формулювання і впровадження інституційних норм, створення інститутів інноваційної економіки тощо. Інтелектуальний капітал має велике значення у поясненні системи ієрархії та структури економічних інститутів і специфіки національної інноваційної системи. Він є структурною компонентою соціальних інновацій, закріпленою неформальними нормами. На думку М. Друкера, головна риса інтелектуального капіталу полягає в його впливі на спосіб життя людей. З цього погляду соціальні інновації виявляються більш значущими за рахунок сили інтелектуального капіталу порівняно з уведенням технічного капіталу.

Наприклад, система продажу товарів у кредит стала причиною справжнього економічного перевороту. Ця соціальна інновація під впливом інтелектуального капіталу перетворила економіку пропозиції на економіку попиту незалежно від її ефективності.

У цьому розумінні інтелектуальний капітал можна уявити як систему формальних і неформальних соціальних інститутів, які представляють внутрішню організаційну структуру інноваційної економіки, мають свою інноваційну культуру, норми поведінки, інтереси, моральні принципи, у певний спосіб взаємодіють між собою, встановлюючи інституційні механізми реалізації їхніх економічних і соціальних цілей та ступінь відповідальності за їх досягнення.

Інтелектуальний капітал безпосередньо пов'язаний з інституційною структурою інноваційної економіки, яка формує матриці економічної поведінки, визначає систему обме-

жень для різних суб'єктів господарювання і механізми координації господарської діяльності. Інституційне середовище виступає як система правил, в якій подано певний набір обмежень і можливостей, котрі певним чином співвідносяться між собою залежно від цілей і ресурсів учасників цієї гри. Процес закріплення неформальних і формальних правил та норм у стійких форматах інститутів і організацій, які можуть набувати як легальної, так і нелегальної форми, виражається в нагромадженні інтелектуального капіталу та зниженні трансакційних витрат в інноваційній економіці, забезпечуючи підвищення ефективності її функціонування. Цей процес називають інституціоналізацією інтелектуального капіталу.

Інституціоналізація інтелектуального капіталу у вітчизняній економіці слабка, про що свідчить незадовільний стан і динаміка трансформації заощаджень в інвестиції та вкладання інвестицій у людський капітал. Якість інституційного середовища в Україні, що зумовлена невідповідністю рівня розвитку ринкових інститутів потребам формування інноваційної економіки, негативно позначається на розвитку і використанні інтелектуального капіталу.

Інтелектуальний капітал являє собою довгостроковий економічний ресурс, відтворювальний обіг якого в п'ять або шість разів вище тривалості середніх термінів обігу основного капіталу; його економічний "знос" має ніби зворотний знак: виробнича цінність інтелектуального працівника з часом зростає. Збільшується внесок людського та інтелектуального капіталів у формування національного багатства. Вважається, що вкладення в людський та інтелектуальний капітал забезпечують від 30 % і більше приросту національного доходу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, подальший розвиток і використання інтелектуального капіталу, можливість застосування ефективних інститутів у реальних трансакціях, удосконалення системи інституційного забезпечення розвитку системи освіти в Україні на засадах інноваційної моделі розвитку перетворять інтелектуальний капітал на невід'ємний фактор економічного зростання. Це не тільки виробник товарів і послуг, це генератор ідей і нововведень, тобто того, що є ядром економіки інноваційного типу, глибоких інституційних перетворень. Ті країни, які успішно виробляють стратегію у сфері формування та використання інтелектуального капіталу, і будуть світовими лідерами соціально-економічного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Stewart T. A. The Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations / Stewart T. A. – P. 112.
2. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К. : Знання, 2008. – 687 с.
3. Шкурупій О. В. Інтелектуальний капітал у суспільному відтворенні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : 08.00.01 / О. В. Шкурупій. – К., 2009. – 33 с.
4. Schults T. W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research / Schults T. W. – N.-Y., 1971.
5. Becker G. Human capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education / Becker G. – Chicago : Harvard, 1933.
6. Romer P. Science, Economic Growth and Public Policy / Romer P. – 1996.
7. Иванов Н. П. Человеческий капитал и глобализация / Н. П. Иванов // Мировая экономика и международное отношение. – 2004. – № 9.
8. Дискин И. Е. Экономическая трансформация и социальный капитал / И. Е. Дискин // Проблемы прогнозирования. – 1997. – № 1. – С. 85.